

צמח דוד²⁹. הוא הדין לפייטן רבי יהודה הכהן שחיבר פיוט לשבעה עשר בתמוז (השוה בער³⁰). ומדרש תנחומא (סוף פ' קרח) ובמדבר רבה (יח כא) מעידים כי הברכה "את צמח דוד" חוברה רק יותר מאוחר מברכת המינים. וזה לשונו:

"כָּל תַּשָּׂא עֵוֶן וְקַח טוֹב וְנִשְׁלַמָּה פָּרִים שְׁפָתֵינוּ. אמרו ישראל: רבש"ע, בזמן שבהמ"ק קיים היינו מקריבים קרבן ומתכפר, ועכשיו אין בידינו אלא תפילה. טו"ב בגימטריא י"ז, תפילה י"ט ברכות, הוצא משם ברכת המינים שתקנוה ביבנה, ואת צמח דוד שתקנו אחריו, על שום (תהלים כו) בחנני ה' ונסני. (במדב"ר יח כא)".

ובתנחומא הישן הנוסח הוא:

"ילמדנו רבינו, כמה ברכות מתפלל אדם בכל יום? כך שנו רבותינו, צריך אדם שיתפלל שמונה עשרה. ולמה י"ח? כנגד י"ח אזכרות שכתוב ב"הָבֹה לַה' פָּנֵי אֱלֹהִים (תהלים כט א). משיבין לר' לוי והא בבבל אומרים י"ט? אמר להם אף הוא מן האזכרות, שנאמר: אֶל-הַכָּבוֹד הִרְעִים".

וכן אומר רבי ישעיה דטראני ב"ספר המכריע" שלו לתענית יג: כי "את צמח דוד" מאוחרת היא.

אבל בער סבור, כי "את צמח דוד" עתיקה כמו שאר הברכות, רק אחרי התקנת ברכת המינים חיברו את התפילה עבור דוד עם "ולירושלים", כי לא רצו להוסיף על שמונה עשרה ברכות. אבל מאוחר יותר שוב שובצה "את צמח דוד" במקומה הישן. אמנם דעה זו מוטעית בהחלט. קודם כל בטוח, כי בבבל – לכל הפחות בתקופת האמוראים – היו תשע עשרה ברכות בשמונה עשרה. זה יוצא בבירור מגמרא (ברכות כח:): שם נאמר,

שנוספה ברכת המינים. כן עיי' בפ"י מהרז"ו ש-ט"ו ברכות הן עד שמע קולנו ולא עד בכלל, כמו המקבילה מתהלים המובאת במדרש שם.

29 הגר"א שם כותב: "בפיוט של פורים עשה הפייטן של ברכת את צמח בכלל בונה ירושלים".

30 סידור עבודת ישראל, עם הערות זליגמן בער, ירושלים תרצ"ז.

[123456789]

כי י"ח הברכות המקוריות תואמות את י"ח האזכרות במזמור כ"ו בתהלים, וברכת המינים מקבילה ל"א-ל הכבוד הרעים". בפירוש מסביר התנחומא הישן הנ"ל "והא בבבל אומרים י"ט?" (כלומר בארץ ישראל – לא). עוד נאמר בפירוש על ידי רבה בר שילא בפסחים קיז: שאת הברכה לדוד יצרפו עם "את צמח דוד" אבל בברכת ההפטרה יסיימו עם "מגן דוד". אבל במנהג ארץ ישראל לא היתה עוד ברכת "את צמח דוד" בתקופת הפייטנים (הקליר ויהודה הכהן). מכאן רואים, כי בימי קדם היו שני מנהגים שונים, כפי שמניח גם תנחומא הישן.

[987654321]

נראה כי בתחילה נתקנה ברכת "את צמח דוד" עם הסיום "מגן דוד" (לא "מצמיח קרן ישועה") בשביל ההפטרה. בסדר רב עמרם גאון וכן בסדר התפילות של רמב"ם מופיע נוסח ברכת ההפטרה בדומה לנוסח שלנו בשמונה-עשרה, דהיינו: "את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח וקרנו תרום בישועתך, בא"י מגן דוד". מנהג בבל הנהיג ברכת הפטרה זו גם בשמונה עשרה, רק שינה את הסיום ל"מצמיח קרן ישועה", אולי מפני שכבר אמרו "מגן אברהם". לעומת זה בארץ ישראל לא נאמרה בתפילת שמונה עשרה ברכה מיוחדת עבור דוד. אילו אוחדה ברכת "את צמח דוד" עם "ולירושלים" על ידי רבן גמליאל רק אחרי הנהגת ברכת המינים, הרי אז גם יהודי בבל היו מקבלים הסדר זה ואי אפשר היה להבין את הבדלי המנהג בין ארץ ישראל ובבל. חוץ מזה, לפי מדרש תנחומא הנ"ל היו לש"ע בתחילה רק י"ז ברכות לפי הגימטריה טו"ב, על ידי שגם ברכת המינים וגם "את צמח" נתקנו בתקופה מאוחרת יותר. אבל אם נוצרה "את צמח" רק בבבל, כנראה גם לסידור זה יש סיבות היסטוריות.

שעה שיהודי ארץ ישראל עמדו גם אחרי חורבן בית המקדש תחת הסנהדרין, שבראשו עמד לרוב נשיא מבית הלל, היה ליהודי בבל בתור מנהיג פוליטי "ראש גולה" שהתייחס לבית דוד. הוא גם ייצג את יהודי בבל כלפי הממשלה, תפש דרגה גבוהה בין אנשי המעמד בממלכה היוונית, ובכלל היה בעל עצמה פוליטית ניכרת. על ידי משרת ראש הגולה היתה ליהודי בבל מידה מסויימת של עצמאות. גם אם ראש הגולה היה רק משרת המלך הפרסי, הרגיש העם מכובד בכך, שלפחות נשאר שמץ מן הזוהר הקודם של מלכות בית דוד, ושהנבואה של יעקב אבינו "לא יסור שֵׁבֶט מִיְּהוּדָה"

מתקיימת גם בגלות. לכן ייתכן, כי בתקופה, שראש הגולה מבית דוד החזיק בשרביט עליהם, הנהיגו יהודי בבל תפילה מיוחדת עבור בית דוד בתפילת שמונה עשרה, שתוכנה כי צמח דוד זה יצמח ויגדל בעצמתו בעזרת ה'.

אי אפשר לקבוע בוודאות, מתי נתקנה ברכת "את צמח דוד" בתפילת שמונה עשרה בבבל. לפי הגמרא (ברכות כח:) שברכת המינים תואמת את "א-ל הכבוד הרעים" נראה, כי ברכת המינים היא הברכה האחרונה בין התשע-עשרה, זאת אומרת כי "את צמח דוד" קודמת לברכת המינים. אולם מדרש תנחומא אומר בפירוש כי "ואת צמח דוד שתיקנו אחריו" וגם לפי תנחומא הישן תואמת ברכת המינים את "א-ל הכבוד הרעים", דהיינו היא הברכה המאוחרת יותר. לכן אפשר להניח, כי הגמרא מייחסת את ברכת המינים ל"א-ל הכבוד הרעים" רק מפני שהברכה על דוד עתיקה יותר מפני שהיתה נהוגה אחרי ההפטרה. אם כן אפשר להכריז כי "את צמח דוד" בתפילת שמונה עשרה צעירה יותר מברכת המינים.

מדרש תנחומא מכיל מאמר סתום, כי "את צמח דוד" נתקנה "על שום בְּחִנֵּי ה' וְנִסֵּי". פתרון המאמר הזה אולי יוליך אותנו להנחה מסתברת על זמן התקנת הברכה "את צמח דוד".

בסנהדרין קז. נאמר:

"אמר רב יהודה אמר רב: לעולם אל יביא אדם עצמו לידי נסיון, שהרי דוד מלך ישראל הביא עצמו לידי נסיון ונכשל. אמר לפניו: רבונו של עולם, מפני מה אומרים, אל-הי אברהם אל-הי יצחק ואל-הי יעקב ואין אומרים אל-הי דוד? — אמר: אינהו מינסו לי, ואת לא מינסית לי, אמר לפניו: רבונו של עולם, בְּחִנֵּי ה' וְנִסֵּי (תהלים כו ב). אמר: מנסינא לך, ועבידנא מילתא בהדך, דלדידהו לא הודעתינהו ואילו אנא קא מודענא לך, דמנסינא לך בדבר ערוה... והיינו דכתיב (תהלים יז ג) בְּחִנֵּי לְבִי פָקְדָה לִילָה צָרְפְּתִי בַל תִּמְצָא זִמְתִּי בַל יַעֲבֹר פִּי. אמר: איכו זממא נפל בפומיה דמאן דסני לי, ולא אמר כי הא מילתא."

ואגדה דומה נמצאת במדרש תהלים יח כה:

פירוש

"אמר דוד לפני הקב"ה מפני מה אומרים מגן אברהם, ולא מגן דוד, אמר לו בחנתיו בעשרה נסיונות, אמר לפניו בְּחַנֵּי ה' וְנִסֵּי (תהלים כו ב), כיון שנסה אותו בבת שבע ולא עמד בו, מיד התפלל דוד שיאמרו מגן דוד בברכת ההפטר, כי בשם קדשך נשבעת לו שלא יכבה נרו לעולם ועד ברוך אתה ה' מגן דוד, הדא הוא דכתיב (שמ"ב כב לו) וַתֵּתֶן לִי מֶגֶן יִשְׁעֶךָ".

המפרשים מנסים להסביר בעזרת מקומות האלה את דברי התנחומא הסתומים. אולם לפי זה הרי דווקא בגלל בְּחַנֵּי ה' וְנִסֵּי היה צריך להימנע מאמירת הברכה מאחר שדוד לא עמד בניסיון ולכן גם לפי מדרש תהלים נאמרת הברכה "מגן דוד" רק בהפטר.

המידע שבידינו אודות אישיותו של ראש גולה אחד, שחי בסוף המאה השלישית בימי רבה ורב יוסף, עשוי לפתור לנו את הבעיה במידה מסויימת. היה זה ראש הגולה המפורסם רבנא עוקבא, נכדו של רב, שנקרא גם מר עוקבא, בר נחמיה ונתן דצוציתא. אצלו לא רק שלטו תורה וגדולה במקום אחד, אלא הוא גם נערץ בזמנו ולאחר זמנו בגלל אורח חייו הקדוש. מספרים עליו, כי בגלל כוחו המוסרי, שסייע בידו פעם לנצח פיתוי לעבירה זכה לקרני הוד כמו משה רבנו בזמנו. במכתב ששלחו אליו חכמי ארץ ישראל היתה הכותרת "לבר-בתיא, לדזיו ליה כבר בתיא, שלם!" (לבן בתיא = משה רבנו, שיש לו זיו כמו משה) (סנהדרין לא:). על כך מעיר רש"י:

"ומצאתי בספר הגדה שהיה מר עוקבא בעל תשובה, שנתן עיניו באשה אחת והעלה לבו טינא ונפל בחולי, ואשת איש היתה. לימים נצרכה ללוות ממנו ומתוך דוחקה נתרצית לו, וכבש יצרו ופטרה לשלום ונתרפא. וכשהיה יוצא לשוק היה נר דולק בראשו מן השמים ועל שם כך קרי ליה ר' נתן צוציתא".

מר עוקבא זה בעל קרני ההוד, כביכול פרע את חובו של אבי-אביו דוד. הוא הועמד באותו ניסיון כמו דוד ויצא ממנו כמנצח ובצדק היה יכול לומר בְּחַנֵּי ה' וְנִסֵּי. לכן ייתכן, כי לכבוד ראש הגולה המהולל הזה הנהיגו את ברכת "את צמח דוד" בתפילת שמונה עשרה, שסיומה "מצמיח קרן ישועה" מרמז לקרני ההוד של ראש הגולה הזה. אולי התלמוד נרתע

במידה מסויימת לספר מעשה זה, כדי לא לפגוע באיש קדוש זה על ידי סיפור שהוא הגה לרגע קט מחשבת עבירה. זה עלול להעיב על הדימוי של איש קדוש זה בעיני העם. ומכאן הרימוז הסתום במדרש תנחומא: "ואת צמח דוד שתקנו אחריו על שום בחנני ה' ונסני".

אם הצלחנו לפרש מלים סתומות אלה אל-נכון, הרי אז הברכה "את צמח דוד" שובצה בתפילת שמונה עשרה בבבל לקראת סוף המאה הרביעית, בימי רבה ורב יוסף (או קצת מוקדם יותר, בימי רב חסדא). אז כבר פעלו בבבל גדולים שעלו על חכמי ארץ ישראל, ולכן הרשו לעצמם להנהיג ברכה חדשה בתפילת שמונה עשרה בניגוד למנהג ארץ ישראל³¹.

אשר החכמה

התבוננותנו בגורמים ההיסטוריים בתפילת ש"ע הראתה, כי תפילת יום יום של עם ישראל אף שנתקנה לכל הזמנים, הרי תוכנה וצורתה מכילים את תקופות ההיסטוריה השונות של עם ישראל עד שניתן לומר כי בסדר התפילות של ישראל מצוירים חיי האומה בשלביהם השונים.

31 המבנה והנוסח של ברכת את צמח, עתיק יומין הוא, כפי שהראה פלוסר: חזון הקץ והגאולה בספרות החיצונית וההלניסטית, מפעל השכפול ירושלים תשכ"ב, עמ' 25. וראה גם ליבס (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג, ג, תשמ"ד. עמודים 313-348) על נוסח קרוב הנמצא כבר באונגליון כקדום, ועל קשר לנוסח שבבן סירא פנ"א. אלא שאין זו ראיה לקדמות קביעת הברכה, שכידוע קדמונו השתמשו בלשונות תפילה עתיקות ושגורות באומה, כפי שמוצאים תמיד בנביאים, וכפי שאמרו לגבי התפילה "שכחום וחזרום ויסדום", ואף לגבי צמח דוד כך הוא. לפי בער שם, את צמח דוד הוצאה ונכללה בבונה ירושלים, כדי שהוספת ברכת המינים לא תפגום במנין י"ח, ובהמשך נתקנה שוב. אך הסברו של רד"צ מתאים גם לפי דעה זו, שכן לא בחינם היו חכמי בבל מבטלים סדר תפילה שכבר נהג באופן מחייב בכל קצווי הארץ, ואף רד"צ לא פירש מפני מה היה המאורע הזה חשוב לקביעת ברכה בתפילה, ואפשר שבאותו זמן כבר נוצר איום על זרע בית דוד ומעמדו, והיה צורך לקבוע מקום מיוחד בתפילה על כך. הדעה כי תקנת את צמח דוד באה לרומם קרן ראשי הגולה בבבל, הועלתה בהמשך ע"י י"צ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ה, עמ' 29. היינמן בהערותיו מתנגד לזה, אבל לאמור לעיל שאכן הנוסח עתיק, אין הכרח לדבריו. (לגוף השערתו של ליבס שם בנוגע לברכה זו, לא הביא שום סמך, והיא מופרכת מיסודה, וכבר שקליה למיטרפסיה מ. בר אילן במאמרו המקוון: "גורלו של ישוע שר הפנים במחקר ? המדעני").

לא רק המתפלל היחיד שופך את נפשו לפני ה' בתפילתו יום יום, ^{אוצר החכמה} אלא העם כולו מקריב בה את רוחו לבוראו. בתפילה זו באים לידי ביטוי האמונה והתקווה, הגעגועים והשאיפות של עמנו. מכל המאבקים הקשים שנאלץ עם ישראל לעבור אנו מוצאים להפתעתנו רמזים רק לאלה, שהיה על האומה לעבור למען נכסיה האידיאליים, בהם איימו סכנות על האמונה ועל התורה. גם התפללו רק עבור המנהיגים והראשים הרוחניים של העם ועבור אלה, שקנו להם זכויות בקידום ושמירה של הנכסים הרוחניים – עבור הזקנים, החסידים, הסופרים, גרי הצדק, וזרע דוד המלך. והקללות מופנות רק כלפי אותם אויבים, שהתקיפו את הנכסים הרוחניים של העם או איימו עליהם. השאיפה האצילה אל ה' ותורתו הקדושה מתגלים בתפילותינו בצורה כה ברורה, שרבותינו הראשונים יכלו לטעון בצדק, כי ^{אוצר החכמה} תפילותינו העתיקות רוויות רוח הקודש.

הדפסה ברזולוצית מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התכנה
על התפילה הופמן, דוד צבי עמוד מס: 160 הודפס ע"י אוצר החכמה